

„Przekłady Literatur Słowiańskich”. T. 9, cz. 1

ISSN 1899-9417 (wersja drukowana)

ISSN 2353-9763 (wersja elektroniczna)

DOI 10.31261/PLS.2018.09.01.15

Dlaczego się tłumaczy ponownie: nowe ukraińskie odczytania polskiej prozy

Why to Retranslate: New Ukrainian Renderings of Polish Prose

Andrij Sawenec

<https://orcid.org/0000-0003-2378-3688>

THE JOHN PAUL II CATHOLIC UNIVERSITY OF LUBLIN
sawenec@kul.pl

Data zgłoszenia: 31.01.2017 r. | Data akceptacji: 26.05.2018 r.

ABSTRACT | The paper focuses on the issue of retranslation perceived as a significant aspect of contemporary practice of literary translation into Ukrainian, exemplified by the cases of the retranslation of short stories by Bruno Schulz and Tadeusz Konwicki's *Minor Apocalypse*. The emergence of new translations within a short time encourages questions about the ambitions that drove translators and publishers to present new translations of the previously translated literary works, as well as about the strategies used by translators.

KEYWORDS | retranslation, Bruno Schulz, Tadeusz Konwicki, critical reception of translation, Ukrainian literary culture

W pierwszej dekadzie XXI wieku temat ponownego tłumaczenia zajmował umysły badaczy przekładu w większym stopniu niż wcześniej. Jonathan Ross z Uniwersytetu Bosforskiego w Stambule pisze wręcz o zwrocie w kierunku badań nad ponownym tłumaczeniem (*retranslation turn*) — analogicznym do ogłoszonego wcześniej zwrotu kulturowego (*cultural turn*)¹. Wśród translatołogów zgłębiających tę problematykę dzisiaj wymienić należy chociażby badaczki z Finlandii — Kaisę Koskinen i Outi Paloposki, z Wielkiej Brytanii — Sharon Deane-Cox, Şebnem Susam-Saraevę i Siobhan Brownlie czy też ze Słowenii — Nike Pokorn.

Co do momentu, kiedy rzeczony zwrot został zainicjowany, w środowisku badaczy z kręgu języka angielskiego i francuskiego panuje powszechna zgoda. Wymieniany w tym kontekście jest przede wszystkim numer 4. czasopisma „Palimpsestes” z 1990 roku w całości poświęcony zjawisku ponownego tłumaczenia, zawierający między innymi artykuł wprowadzający Paula Bensimona i studium Antoine’a Bermiana, na które dość często powołują się badacze przekładu w kontekście tzw. hipotezy ponownego tłumaczenia². Należy odnotować, że ani P. Bensimon, ani A. Berman nie sformułowali żadnej hipotezy — została później zaprezentowana i rozpropagowana między innymi przez Yves’a Gambiera³ i Andrew Chestermana⁴. Istotę tej hipotezy sprowadza się do stwierdzenia, że w pierwszym tłumaczeniu danego tekstu dąży się do zaadaptowania go do norm oraz konwencji języka i kultury docelowej, zaś następne przekłady są bardziej zorientowane na tekst oryginału i kontekst kultury źródłowej. W późniejszych studiach hipoteza ta była po wielokroć sprawdzana i w konsekwencji licznych badań empirycznych, między innymi tych prowadzonych przez fińskie badaczki O. Paloposki i K. Koskinen, stwierdzono jej bezzasadność⁵. Bez względu na to, czy możliwe jest ustalenie uniwersalnego charakteru jakichkolwiek

-
- 1 J. Ross, 2016: *Factors behind retranlations: What can we learn from the scholarly discourse on (filmic) remakes?* Translation Studies. Dostępne w Internecie: <https://www.ed.ac.uk/literatures-languages-cultures/translation-studies/events/past-events/factors-behind-retranlations> [dostęp: 23.01.2018].
 - 2 P. Bensimon, 1990: *Présentation*. „Palimpsestes”, nr 4, s. 9—13; A. Berman, 1990: *La retraduction comme espace de la traduction*. „Palimpsestes”, nr 4, s. 1—7.
 - 3 Y. Gambier, 1994: *La retraduction, retour et détour*. „Meta”, t. 3, nr 3, s. 413—417.
 - 4 A. Chesterman, 2000: *A causal model for Translation Studies*. W: M. Olanhan, red.: *Intercultural Faultlines: Research Models in Translation Studies*. T. 1: *Textual and Cognitive Aspects*. Manchester, St. Jerome, s. 15—27.
 - 5 Zob.: O. Paloposki, K. Koskinen, 2003: *Retranlations in the age of digital reproduction*. „Cadernos de Tradução”, t. 1, nr 11, s. 19—38; O. Paloposki, K. Koskinen, 2004: *A thousand and one translations: Retranlation revisited*. W: *Claims, changes and challenges in Translation Studies*. G. Hansen, K. Malmkjaer, D. Gile, red. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, s. 27—38.

zależności między pierwszym tłumaczeniem dzieła literackiego na dany język a kolejnymi jego tłumaczeniami, samo zjawisko ponownego przekładu od lat przyciąga uwagę badaczy. I tak oto w kontekście polskim nie można pominąć faktu, że wprowadzone przez Edwarda Balcerzana jeszcze w roku 1968 pojęcie serii przekładów (serii tłumaczeń, serii translatorskiej) na trwałe wpisało się w polską tradycję badań nad przekładem⁶.

Wśród wymienianych przez badaczy przyczyn powstania w danym języku kolejnych przekładów utworu można znaleźć między innymi zmianę norm języka docelowego, nowe podejście interpretacyjne do tłumaczonego dzieła, eliminację skutków działań cenzorskich, kwestię praw autorskich, starzenie się tekstów przekładów⁷, czynniki ekonomiczne (O. Paloposki i K. Koiskinen zauważają pewną „pozytywną charyzmę” nowych tłumaczeń, która przekłada się na ich potencjał rynkowy⁸), i wreszcie sformułowany przez Stanisława Barańczaka postulat „Potrafię lepiej (niż inni tłumacze)”⁹. O ile zjawisko powstawania kolejnych tłumaczeń danego utworu po dłuższym czasie może być spowodowane zmianą paradygmatu estetycznego czy też norm językowych, o tyle ich pojawienie się po upływie kilku lub kilkunastu lat może świadczyć na przykład o dojrzałości i wewnętrznym dynamizmie docelowej kultury literackiej oraz ukształtowaniu się konkurencyjnego rynku wydawniczego.

Potrzeba ponownych tłumaczeń jest wyraźnie odczuwana w kulturach postkolonialnych i posttotalitarnych, w których dochodzi do redefinicji tożsamości. Szczególnie jest to widoczne w dzisiejszej kulturze ukraińskiej, przechodzącej przez proces wyzbycia się spadku postsowieckiego, w której tłumaczenia z literatury powszechnej w niektórych przypadkach powstawały jeśli nie bezpośrednio na podstawie tłumaczeń rosyjskich (tego rodzaju sytuacje zdarzały się jeszcze w połowie XX wieku), to przynajmniej pod ich wpływem, a często też zostały dotknięte cenzurą — działo się tak między innymi w przypadku wydawanych na Ukrainie w okresie radzieckim powieści Ernesta Hemingwaya czy Kurta

-
- 6 Zob. np.: P. Fast, red., 1991: *Przekład artystyczny*. T. 2: *Zagadnienia serii translatorskich*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego; A. Legeżyńska, 1999: *Tłumacz i jego kompetencje autorskie*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN; D. Urbanek, 2004: *Pęknięte lustro: tendencje w teorii i praktyce przekładu na tle myśli humanistycznej*. Warszawa, Wydawnictwo Trio; A. Adamowicz-Pośpiech, 2013: *Seria w przekładzie. Polskie warianty prozy Josepha Conrada*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- 7 G. Mindreci, 2014: *Ageing Translations and Retranslation Hypothesis*. „Language and Literature — European Landmarks of Identity”, nr 15, s. 379—386.
- 8 O. Paloposki, K. Koskinen, 2010: *Reprocessing texts. The fine line between retranslating and revising*. „Across Languages and Cultures”, nr 11 (1), s. 35.
- 9 S. Barańczak, 2004: *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatołogiczny*. W: Idem: *Ocalone w tłumaczeniu*. Poznań, Wydawnictwo a5, s. 14 (podkreśl. — S.B.).

Vonneguta (dla przykładu krytyk Dmytro Drozdowski nazwał przekład *Rzeźni numer pięć* Petra Sokołowskiego „dobrą wersją” rosyjskiego tłumaczenia Rity Rajt-Kowalewy)¹⁰.

Dzieje polsko-ukraińskich stosunków literackich wyraźnie potwierdzają ogólną prawidłowość, zgodnie z którą dużo większą podatność na funkcjonowanie w serii przekładowej wykazują utwory poetyckie, zaś w przypadku prozy kolejne przekłady danej książki ukazują się w dużym odstępie czasowym (w środowisku tłumaczy funkcjonuje maksyma, że wielkie dzieła literatury powinny być tłumaczone ponownie co pięćdziesiąt lat). Co oczywiste, niejednokrotnie na warsztat tłumaczy ukraińskich trafiały utwory Juliusza Słowackiego, Adama Mickiewicza, Juliana Tuwima oraz wielu innych poetów reprezentujących kanon literatury polskiej. Jednocześnie kilku wersji tłumaczeniowych doczekały się na przykład utwory poetyckie Wisławy Szymborskiej czy Karola Wojtyły, czemu niewątpliwie sprzyjały takie wydarzenia jak przyznanie polskiej poecie literackiej Nagrody Nobla w 1996 roku i wizyta Jana Pawła II na Ukrainie w roku 2001. Jeżeli zaś chodzi o utwory prozatorskie, przykładów pojawienia się nowych tłumaczeń nie jest wcale tak wiele. Najbardziej wdzięcznym materiałem do badań porównawczych w tym zakresie mogłyby być korpusy ukraińskich przekładów utworów Stanisława Lema i Janusza Korczaka, które ze względu na objętość niewątpliwie zasługują na obszerniejsze studia.

W niniejszym artykule natomiast podjęto się omówienia dwóch serii tłumaczeniowych — opowiadań Brunona Schulza i *Małej Apokalipsy* Tadeusza Konwickiego. Wymienionych autorów i samych dzieł nie da się w żaden sposób porównać, znacznie różnią się od siebie pod względem struktury także ich serie tłumaczeniowe. Motywacją do wyboru właśnie tych korpusów translatorskich jest jednak to, co je łączy: nazwiska i teksty obu autorów po raz pierwszy weszły do obiegu czytelniczego na Ukrainie u schyłku istnienia ZSRR i od samego początku pełniły rolę subwersywną wobec obowiązującego kanonu literatury. Warto zatem podkreślić, że inicjujące te serie przekłady nie są skażone ingerencją radzieckiej cenzury — co zresztą miało miejsce w przypadku tłumaczeń powieści Janusza Korczaka o Królu Maciusiu¹¹.

Twórczość Brunona Schulza została odkryta przez niezależne środowiska intelektualne i artystyczne Lwowa na początku lat 80. ubiegłego wieku. Znany

10 D. Drozdovs'kij, 2014: *Čas Vonneguta*. Drug čitača, z 25 žovtnâ. Dostępne w Internecie: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/39155/ [dostęp: 23.01.2018].

11 Skupiłem się na tym zagadnieniu w referacie (*Prawie*) *przywrócenie równowagi: nowe ukraińskie wersje dylogii Janusza Korczaka o Królu Maciusiu* wygłoszonym na IX Konferencji Naukowej „Aktualne problemy przekładoznawstwa i metodyki nauczania przekładu” na Charkowskim Narodowym Uniwersytecie im. W. Karazina (20—21 kwietnia 2017 roku).

publicysta, filozof i tłumacz Taras Wozniak, redaktor kultowego niegdyś czasopisma „Ji” wydawanego we Lwowie, wspomina, że w roku 1983 do jego rąk trafiły *Sklepy cynamonowe* opublikowane w 1978 roku przez Wydawnictwo Literackie. Właśnie ta edycja dzieł B. Schulza od razu stała się przedmiotem zainteresowań środowiska młodych lwowskich twórców i intelektualistów o postawie nonkonformistycznej. Podczas którejś z dyskusji nad naturą opowiadań B. Schulza zostało zawarte nieformalne porozumienie o przełożeniu ich na język ukraiński przez Tarasa Wozniaka i Mykołę Jakowynę oraz na język rosyjski przez Igora Klecha i Hryhorija Komskiego. „Proza Schulza — wspomina T. Wozniak — stała się polem walki, gdzie zmagaliśmy się nie tylko z samym Schulzem, lecz także ze sobą nawzajem”¹². W konsekwencji w wąskim gronie przyjaciół powstały opublikowane w oficjalnym obiegu wydawniczym ZSRR pierwsze tłumaczenia dzieł Schulzowskich na język ukraiński i rosyjski. Warto tu zaznaczyć, że oficjalny debiut tych dokonań translatorskich poprzedziły tłumaczenia autorstwa T. Wozniaka i M. Jakowyny wydane w 1985 roku w drugim obiegu. Jako pierwszy wydany w oficjalnym obiegu ukraiński przekład opowiadania B. Schulza wskazuje się przetłumaczoną przez M. Jakowynę i opublikowaną w listopadzie 1988 roku w iwanofrankowskim dzienniku „Komsomolskyj Prapor” *Drugą jesień*. Z kolei pierwszymi przetłumaczonymi na język rosyjski opowiadania B. Schulza są przełożone przez I. Klecha i H. Komskiego i opublikowane w sierpniu 1989 roku na łamach ryskiego czasopisma „Rodnik” *Sierpień i Ptaki*. Po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości na początku lat 90. kolejne tłumaczenia autorstwa T. Wozniaka i M. Jakowyny pojawiały się w czasopismach „Suczasnist” (1992, nr 10), „Jehupec” (1995, nr 1) oraz „Ji” (1995, nr 6).

Kiedy w połowie lat 90. zrodził się pomysł wydania w języku ukraińskim większej liczby tekstów B. Schulza, do tego zadania wyznaczono Andrija Szkrabjuka — młodego tłumacza i dyrygenta chóru cerkiewnego, który właśnie wrócił do Lwowa po skończeniu studiów na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Wydany w 1995 roku przekład A. Szkrabjuka z racji eksperymentalnego charakteru został przyjęty w sposób niejednoznaczny: pragnąc przywrócić dziełom B. Schulza na swój sposób pojmowaną „galicyjskość”, tłumacz obficie czerpał z zasobów słownictwa polskiego. Uzupełnieniem tej publikacji stał się ułożony przez tłumacza *Słownik niezwykle wyrazów* wyjaśniający znaczenia licznych polonizmów użytych w przekładzie. W wyniku tego pierwsze kompletne ukraińskie tłumaczenie *Sklepow cynamonowych* i *Sanatorium pod Klepsydrą*, będące zarazem pierwszą książkową edycją dzieł B. Schulza na Ukrainie,

12 T. Voznák, 2012: *Bruno Šulc. Povernenná*. Biblioteka Ľ. Dostępne w Internecie: http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/Schulc/Bruno_Schulc_povernennya.htm [dostęp: 27.01.2018].

powszechnie zostało odebrane przez krytyków jako podporządkowane strategii obcości (co nie jest do końca sprawiedliwe, biorąc pod uwagę choćby pisownię nazw własnych — A. Szkrabjuk to akurat jeden z dwóch tłumaczy B. Schulza stosujących udomowione wersje imion, na przykład *Валмазар, Йосуф, Марко*¹³).

Po upływie dekady z inicjatywy środowiska Forum Wydawców we Lwowie ukazał się wybór dzieł B. Schulza również zawierający translację obu tomów jego opowiadań, z tym że dokonaną przez różnych tłumaczy. Autor wstępu Hryhorij Czopyk w sposób nieco górnolotny stwierdził:

Ten wybór opowiadań jest swego rodzaju laboratorium tłumaczeniowym, w którym w magicznych kolbach i retortach ukraińskich alchemików tłumaczenia artystycznego mieni się wszystkimi odcieniami złota, odnowione w swoim pierwotnym pięknie, magiczne słowo mistrza¹⁴.

Książka zawiera tłumaczenia powstałe w różnych latach, zarówno te publikowane wcześniej, jak i te nieznanne czytelnikom. W przypadku tytułowego opowiadania ze zbioru *Sanatorium pod Klepsydrą* w wydaniu zestawiono ze sobą oryginał i trzy różne tłumaczenia: M. Jakowyny, A. Szkrabjuka, Iwana Hnatiuka oraz Andrija Pawłyszyna (ten ostatni jest ukryty pod pseudonimem Andrius Wyszniauskas). W ten sposób w jednym tytule zaprezentowano tłumaczenia, które powstawały na przestrzeni około dwudziestu lat.

Trzy następne tomy prozy B. Schulza w języku ukraińskim pojawiły się prawie równocześnie, w roku 2012, kiedy obchodzono okrągłą rocznicę urodzin i śmierci pisarza. Jako pierwsza na świat wyszła książka *Sklepy cynamonowe* zawierająca oryginalny tekst tytułowego opowiadania i jego przekład autorstwa Lwa Skopa i Tetiany Duman, a także ilustracje Lwa Skopa. Dla mieszkającego w Drohobyczu L. Skopa — malarza ikon, historyka sztuki, konserwatora dzieł sztuki, poety i muzyka rockowego — publikacja ta stała się debiutem w dziedzinie tłumaczenia artystycznego. Jak wyjaśnił, jego celem jako tłumacza było odtworzyć atmosferę żywej komunikacji z wykorzystaniem elementów gwarowych i zrekonstruować język, w którym rozmawiali ze sobą w czasach B. Schulza mieszkańcy Drohobycza¹⁵. Tłumaczenie L. Skopa i T. Duman zawiera

13 B. Šulc, 1995: *Cinamonovi kramnici. Sanatorij pid Klepsidrou. A. Škrab'uk, per. Eviv, Prosvita*, s. 22, 109 i in.

14 G. Čopik, 2004: *Bruno Šulc: ukraińske riznočitannâ*. W: B. Šulc: *Cinamonovi kramnici. Sanatorij pid Klepsidrou*. Per. z pol. Eviv, Forum vidavciv, s. 7. Tu i dalej tłumaczenia cytatów z języka ukraińskiego moje — A.S.

15 [Brak inf. o aut.], 2012: *U Kiëvi vidkrito personalnu vistavku drogobic'kogo hudožnika Levka Skopa — za motivami prozi Bruno Šulca*. Gal-Info, z 12 kvitnâ. Dostępne w Internecie: https://galinfo.com.ua/news/u_kyievi_vidkrito_personalnu_vystavku_drogo_bytskogo_hudozhnyka_levka_skopa__za_motyvamy_prozy_bruno_shultsa_108202.html [dostęp: 27.01.2018].

polonizmy gramatyczne w rodzaju *нішлісмо*, leksykalne — *спациер, склеп* itd.¹⁶. Znaczący jest już sam tytuł książki — *Склепи цинамонів* z przydawką w postpozycji i wyrazem *склеп*, który we współczesnym języku ukraińskim ma przede wszystkim znaczenie ‘grobowiec, krypta’ i tylko w gwarach zachowuje znaczenie odpowiadające polskiemu *sklep*. Dwoje tłumaczy poszło zatem tropem A. Szkrabjuka, a nawet prześcignęło go w osiągnięciu efektu obcości dzięki archaizacji języka i zastosowaniu regionalizmów; z drugiej zaś strony — paradoksalnie — to, co razi obcością z perspektywy normy ukraińskiego języka literackiego, może tworzyć atmosferę swojskości z perspektywy drohobyckiego uzusu językowego.

Kolejna edycja została zainicjowana przez T. Wozniaka i zawiera, oprócz tłumaczeń jego autorstwa, bogaty zestaw materiałów dotyczących recepcji twórczości B. Schulza na Ukrainie. Autor wprost pisał o tym w artykule *Bruno Schulz. Powrót* — wymieniwszy imiona wszystkich dotychczasowych tłumaczy, zapowiadał:

Mam nadzieję, że wkrótce Jurij Andruchowycz również ucieszy nas własną wersją tłumaczenia prozy Schulza na język ukraiński. Wydawałoby się — po co? [...]. Oczywiście nie tylko po to, by po prostu zapoznać ukraińskiego czytelnika z jego prozą. Niewątpliwie tłumaczenie jego opowiadań jest szkołą, która przede wszystkim wyrabia pióro tłumacza. Jednocześnie zaś tłumaczenie Schulza jest także pewnym zmaganiem się. Zmaganiem się zarówno z Schulzem, jak i z samym sobą¹⁷.

Jak widać, kolejne odczytanie prozy B. Schulza wyczekiwane było zarówno przez czytelników, jak i środowisko samych tłumaczy. W tym właśnie wyczekiwanym tomie, w ostatnim akapicie posłowania, Jurij Andruchowycz w kurtuazyjnym geście podziękował wszystkim swoim poprzednikom, wymieniając ich z nazwiska, i konkludował: „Tłumaczeniu Schulza nie będzie końca, dlatego też mam nadzieję, że także moje imię znajdzie się gdzieś obok wymienionych”¹⁸. Mniej przychylnie o tłumaczeniach poprzedników wypowiedział się J. Andruchowycz w wywiadzie zamieszczonym na stronie internetowej związanej z wydarzeniem „Misterium zmięzchu Brunona Schulza” (miało ono miejsce cztery lata po ukazaniu się książki), przyznając wprost: „w pewnym momencie ostatecznie rozczarowałem się większością tych przekładów”¹⁹. Niezadowolenie

16 B. Šulc, 2012: *Sklepi cinamoniv*. L. Skop, T. Duman, per. Drogobič, Kolo, s. 8 i nast.

17 Cyt. wg: T. Voznák, 2012: *Bruno Šulc. Povernennâ...*

18 Ū. Andruhovič, 2012: *Ostannij z Atlantidi*. W: B. Šulc: *Cinamoniv kramnici ta vsi inši opovidannâ v perekladî Ūriâ Andruhoviča*. Kïiv, A-BA-BA-GA-LA-MA-GA, s. 382.

19 [Brak inf. o aut.], 2016: *Ūrij Andruhovič*. Dostępne w Internecie: <https://olgakolom.wixsite.com/brunoschulz/bilshe-pro-uchasnikiv> [dostęp: 27.01.2018].

z poprzednich tłumaczeń Schulza było zresztą głównym powodem powstania nowej edycji z udziałem J. Andruchowycza. Również Iwan Małkowycz, wydawca, poeta i jeden z najbardziej liczących się graczy rynku wydawniczego na Ukrainie, oświadczył, że kiedy czytał pierwsze tłumaczenia opowiadań B. Schulza na język ukraiński, zaczął wątpić w swoje talenty czytelnicze, gdy jednak J. Andruchowycz złożył rękopis swojego tłumaczenia, Schulz nareszcie „zaczął ożywać”²⁰. Oto jak przedstawił swoje podejście do przekładu sam tłumacz:

Najważniejszą kwestię [związaną z podjęciem się tłumaczenia tekstów B. Schulza — uzup. A.S.] omówiłem z moimi polskimi przyjaciółmi. Zapytałem Olgę Tokarczuk, Krzysztofa Vargę i Bohdana Zadurę, czy opinia, że Schulz jest autorem trudnym do odczytania, jest prawdziwa. I zaprzeczyli temu. Mówili, że, owszem, Bruno Schulz miał bardzo oryginalny język i własny styl, ale wcale nie jest tak nieczytelny. Dla mnie głównym kryterium było to, że wciąga i ciekawie się go czyta. Oznaczało to, że musiałem dołożyć wszelkich starań, aby tekst w języku ukraińskim był łatwy w odczytaniu i wyrafinowany²¹.

Dwa wiekopomne zbiory opowiadań B. Schulza przełożone na język ukraiński w sposób naturalny wzbudzają zainteresowanie badaczy przekładu. I tak oto Natalia Huzewata, zestawiając tłumaczenia A. Szkrabjuka i J. Andruchowycza, zwróciła uwagę na transformacje składniowe i leksykalne, dzięki którym tłumaczenie tego ostatniego jest wyraźnie łatwiejsze w odbiorze dla większości czytelników ukraińskich, niekoniecznie wywodzących się z Galicji. Mimo to badaczka zaryzykowała stwierdzenie, że nowa wersja opowiadań B. Schulza w języku ukraińskim może pojawić się w czasie krótszym niż 10 lat²².

W przypadku tłumaczenia *Małej Apokalipsy* Tadeusza Konwickiego na język ukraiński również mamy do czynienia z dwiema wersjami przekładu. Zadania translatorskiego ponownie podjął się J. Andruchowycz, który tym razem nie dokonał rewizji istniejącego już tłumaczenia (jak miało to miejsce w przypadku opowiadań B. Schulza), lecz stworzył pierwszy ukraiński przekład powieści T. Konwickiego, wprowadzając dzieło w docelową kulturę literacką. Powieść pojawiła się w ukraińskim obiegu czytelniczym w ważnym dziejowo momencie: opublikowana została na łamach 12. numeru czasopisma „Wseswit” w grudniu 1991 roku, dosłownie kilka dni po ogłoszeniu wyników referendum niepod-

20 [Brak inf. o aut.], 2012: *Bruno Šulc oživ u perekladì Andruhoviča*. „Zahìdna informacijna korporaciã”, z 13 veresnã. http://zik.ua/news/2012/09/13/bruno_shults_ozhyv_u_perekladì_andruhovycha_368353 [dostęp: 27.01.2018].

21 [Brak inf. o aut.], 2016: *Ūrij Andruhovič*...

22 N. Guzevata, 2013: *Či skladno perekladati Bruno Šulca ukraìns'kou?* „Kiiivs'ki polonistični studii”, t. 22, s. 205.

ległościowego (numer złożono do druku jeszcze w sierpniu)²³. Podejmując się translacji powieści Konwickiego jako swoistego rozliczenia z imperium, młody wówczas poeta zapewne nawet nie podejrzewał, że jego tłumaczenie wyjdzie na świat już w niepodległym państwie. Być może ten właśnie moment publikacji okazał się dla ukraińskiej recepcji krytycznej powieści nienajlepszy: przekraczający najsmielsze oczekiwania przeciwników ustroju sowieckiego scenariusz wydarzeń, który rozgrywał się w rzeczywistości, potrafił skutecznie odwrócić uwagę krytyków od nowości przekładowych. Sytuację skomplikowało ukazanie się w kolejnym roku drugiej w dorobku pisarskim J. Andruchowycza powieści *Moscoviada*, którą kilka lat później Oksana Zabużko uznała za swoiste tłumaczenie — w sensie ideowym — powieści T. Konwickiego²⁴. W swoich rozważaniach wątek ten podjęły także Wanda Czajkowska²⁵ i Lidia Zelinska²⁶. W ten sposób przekład *Małej Apokalipsy* w recepcji ukraińskich krytyków zaistniał przede wszystkim w kontekście roli, jaką odegrał w napisaniu przez J. Andruchowycza jego własnej powieści, a jednocześnie przeszedł bez echa jako utwór *per se*.

Zmianę tego stanu rzeczy postawiła sobie za cel Bożena Antoniak, tłumaczka i właścicielka lwowskiego wydawnictwa Urbino, w którym w 2015 roku ukazała się jej wersja translatorska powieści T. Konwickiego²⁷. Moment, w którym doszło do ponownego wprowadzenia powieści w ukraiński obieg literacki, również był ważny dziejowo: zaledwie rok przed publikacją tłumaczenia B. Antoniak doszło do zaostrzenia stosunków ukraińsko-rosyjskich na tle wydarzeń na Krymie i na Donbasie, ponadto masowo obalano pomniki Lenina i usuwano nazwy kojarzące się z ideologią komunistyczną z przestrzeni wielu ukraińskich miast, miasteczek i wsi, co miało symbolizować odcięcie się od czasów władzy ZSRR. Wszystko to sprawiło, że, jak odnotował w swoim przeglądzie najnowszych przekładów z literatury polskiej Ostap Sływinski, powieść T. Konwickiego jako rozliczenie z systemem totalitarnym jest wciąż aktualna dla Ukrainy²⁸.

Pojawienie się drugiej wersji *Małej Apokalipsy* po upływie ćwierćwiecza prowokuje do stawiania pytań o to, czy nowy przekład prezentuje nową jakość.

-
- 23 T. Konvic'kij, 1991: *Malij apokalipsis*. Ū. Andruhovič, per. „Vsesvit”, nr 12, s. 3—109. Cytaty z tej wersji tłumaczeniowej dzieła według tej edycji.
- 24 O. Zabużko, 2006: *Polś'ka „kultura” i mi, abo Malij apokalipsis Moskoviadi*. W: Eadem: *Hroniki vid Fortinbrasa. Vibrana eseistika*. Kiïv, Fakt, s. 308—318.
- 25 V. Čajkovs'ka, 2005: „Moskoviada” Ū. Andruhoviča — ne liše „Malij apokalipsis”... „Visnik Žitomir'skogo uniwersitetu im. Ī. Franka”, nr 20, s. 59—64.
- 26 L. Zelins'ka, 2010: *Tadeuś Konvic'kij i Ūrij Andruhovič: paradoksalniś apokaliptičnih vizij*. „Kiïvs'ki polonistični studii”, t. 18, s. 322—327.
- 27 T. Konvic'kij, 2015: *Malen'kij apokalipsis*. B. Antoniak, per. Eviv, Urbino.
- 28 O. Slivins'kij, 2016: *Poll's'kij variant svobodi, abo Īnšij poglād na nas samih*. „UP.Kultura”, z 5 lipnā. Dostępne w Internecie: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/5/214555/> [dostęp: 27.01.2018].

Warto odnotować w wielkim skrócie różnice między tłumaczeniami B. Antoniak i J. Andruchowicza. Bardzo charakterystyczne i trudne do zinterpretowania jest występowanie w powieści wyrazów i zdań w języku rosyjskim, które w tekście oryginalnym zostały poddane polskiej transkrypcji, co niewątpliwie pozwoliło T. Konwickiemu na osiągnięcie efektu „wyobcowania”.

— Здаров, дядя [...].

[...]

— Ej, малядец, патисе. Где твой номер?²⁹ (s. 34)

Ze względu na bliskość języków ukraińskiego i rosyjskiego wyrażającej się w podobieństwie alfabetów i zasobu leksykalnego nie da się na podstawie samego zapisu wyrazów zidentyfikować je jako pochodzących z języka rosyjskiego, gdyż w ukraińskim też one występują. J. Andruchowicz w swoim tłumaczeniu poszedł tropem T. Konwickiego, oddając fonetyczne brzmienie poszczególnych wyrazów czy fraz.

— Здравов, дядя [...].

[...]

— Эй, маладец, патіше. Где твой номер? (s. 17)

W przywołanym przełożonym przez J. Andruchowicza fragmencie wskutek zderzenia ukraińskiego zapisu (na który wskazują nieużywane w rosyjskiej wersji cyrylicy litery *є* oraz *і*) oraz warstwy fonetycznej języka rosyjskiego zrodziło się swoiste napięcie. B. Antoniak zastosowała inne rozwiązanie: „rosyjskość” poszczególnych wyrazów, wyrażeń czy zdań zasygnalizowała poprzez użycie kursywy, a zapis uzgodniła z normą pisowni rosyjskiej i wykorzystała litery alfabetu rosyjskiego.

— *Здоров, дядя [...].*

[...]

— *Эй, молодец, потише. Где твой номер?* (s. 32)

Sam efekt obcości został więc wyeksponowany przez zastosowanie odpowiedniego środka typograficznego, z tym że ulotnił się w ten sposób nieco parodystyczny, prześmiewczy wydźwięk osiągniany dzięki zderzeniu warstwy fonetycznej jednego języka z systemem pisma drugiego.

Część decyzji tłumaczeniowych B. Antoniak niewątpliwie ulepszyło tekst. Należy do nich między innymi przytoczenie cytatu z *Pana Tadeusza* w przekładzie Maksyma Rylskiego zamiast podania go — jak to uczynił J. Andruchowicz —

29 T. Konwicki, 1993: *Mała Apokalipsa*. Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza.

Cytaty polskiej wersji pochodzą z tej edycji dzieła.

w tłumaczeniu własnym, a także dostosowanie słownictwa potocznego do współczesnej rzeczywistości językowej. W uzasadnionych przypadkach B. Antoniak zachowała też większą dosłowność, na przykład żartobliwe formy zwracania się pułkownika do Gosi — *baleroniku, karkóweczko* (s. 148, 149) przetłumaczyła jako *шиночко, полядвичко* (s. 141), podczas gdy J. Andruchowycz wykorzystał bardziej konwencjonalne określenia: *лялечко, ланко, рибонько, щебетушко* (s. 69). Jednocześnie tłumaczka nie potrafiła naprawić błędu J. Andruchowycza, który nie odczytał w sposób właściwy znaczenia słowa *oferma* (s. 215) i oddał go za pomocą wyrazu *йолоп* (s. 100), tzn. „jełop”. B. Antoniak w tym przypadku użyła wyrazu *свинюка* (s. 205), tzn. „świnia”, aktualizując odpowiednio semy ‘głupota’ i ‘niemoralność’ zamiast jedynie uzasadnionego kontekstem semu ‘nieporadność’. W niektórych przypadkach również sama tłumaczka wybrała rozwiązania mniej trafne, na przykład w sposób niewłaściwy zinterpretowała znaczenie wyrażenia *pokancerowany motyl* (s. 176) i przełożyła je jako *уражений метастазами метелик* (s. 167), tzn. ‘dotknięty metastazami motyl’, lub przekształciła wyraz *elektroluks* (nazwę pospolitą) w nazwę własną „*Електролюкс*” (s. 38, 143). O tym, że nowej książkowej edycji *Małej Apokalipsy* zabrakło rzetelnego opracowania edytorskiego, świadczy także brak konsekwencji w oddaniu niektórych nazw własnych: *Йосина Сталіна* (s. 6) / *Йосиф Віссаріонович* (s. 150); *Хаммонда* (s. 137) / *Гаммонда* (s. 143); „*Трибуна люду*” (s. 31) / „*Трибуна народу*” (s. 191) — czy wręcz pominięcie w tłumaczeniu kilku zdań tekstu³⁰.

Mimo wszystko B. Antoniak udało się osiągnąć postawiony cel i zwrócić uwagę krytyków ukraińskich, którzy dotąd nie odrobili lekcji z *Małej Apokalipsy*, co potwierdzają publikacje na razie poświęcone nie tyle samemu tłumaczeniu, ile będące refleksją nad przesłaniem powieści Konwickiego. Jak zaznaczył w swojej recenzji Bohdan Pastuch:

Wiadomość [o ukazaniu się książkowej edycji nowego tłumaczenia *Małej Apokalipsy* — A.S.] nie może nie cieszyć, ale jednocześnie ze skrucłą myślą o tym, że to ewidentnie aktualne dla nas dzieło zdecydowanie zawisło w próżni, która oddzieliła powieść od żywych dyskusji, jakie toczą się wśród czytelników. Milczenie w ukraińskiej krytyce na temat wielkich, „centralnych” dzieł nikogo nie dziwi, ale w tym przypadku sytuacja jest nieco inna. Ta powieść jest o naszym czasie, o człowieku tu i teraz, o tym życiu, z którego wszyscy powoli się odradzamy³¹.

30 Na ten ostatni aspekt zwraca uwagę Maryna Hohula w studium poświęconym powieści T. Konwickiego, która, mimo wszystko, woli cytować fragmenty *Małej Apokalipsy* w tłumaczeniu B. Antoniak, zob. M. Gogulá, 2016: *Kolonialna dijsništ' u romani Tadeuša Konvic'kogo „Malij Apokalipsis”*. „Problemi slov' ánoznavstva”, nr 65, s. 110—125.

31 B. Pastuh, 2015: *Koli spadae poluda*. „Zbruc”, z 23 žovtná. Dostępne w Internecie: <https://zbruc.eu/node/42920> [dostęp: 27.01.2018].

Zaprezentowane w artykule dwa tak odmienne przykłady powstania pierwszych tłumaczeń ukraińskich (oraz ich następnych wersji) dzieł polskich autorów mają zarówno cechy wspólne, jak i różnicujące. Wprowadzenie przywoływanych polskich dzieł w ukraiński obieg czytelniczy pod koniec istnienia ZSRR i w momencie jego upadku służyło wypełnieniu pewnych nisz estetycznych (B. Schulz) i ideowych (T. Konwicky). W przypadku obu autorów jednym z ważnych czynników, które sprzyjały powstaniu nowych tłumaczeń ich twórczości, była chęć translatorów do poprawienia wersji przygotowanych przez ich poprzedników. W składającym się z kilku etapów procesie przyswojenia dzieł B. Schulza początkowo translatorzy z reguły nie podkreślali słuszności własnego podejścia, postrzegając swój wkład w tłumaczenie spuścizny literackiej polskiego twórcy raczej jako cegiełkę we wspólnym dziele budowania ukraińskiego kanonu tego pisarza, a wszystkich tłumaczy biorących w tym udział traktowali jako przedstawicieli jednego cechu, zakonu czy wręcz bractwa. Twórczość B. Schulza stwarzającą wielość możliwości interpretacyjnych można zatem porównywać z twórczością poetycką dużo częściej generującą serie tłumaczeń. Dzieje ukraińskich przekładów *Małej Apokalipsy* demonstrują z kolei, jak translator potrafi zmienić sytuację recepcji dzieła i zwrócić na niego uwagę czytelników w przypadku, gdy wcześniejsze tłumaczenie tekstu nie zostało poddane głębszej refleksji krytycznej. Przykład ten oczywiście stanowi raczej wyjątek niż regułę, ponieważ dotyczy tłumaczki mającej status i siłę przebiccia wydawcy. Naturalny jest również wniosek, że powstaniu nowych tłumaczeń, podobnie jak w przypadku przekładów pierwszych, z reguły sprzyjają czynniki zewnętrzne wytwarzające pewną koniunkturę (okrągłe rocznice czy wydarzenia społeczno-polityczne). Nie sposób też zignorować faktu, że wszystkie rozpatrywane w artykule edycje książkowe ukazały się dzięki wsparciu finansowemu polskich instytucji (tom B. Schulza z 1995 roku ukazał się przy udziale Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych, późniejsze edycje dzieł Schulzowych i nowe tłumaczenie powieści T. Konwickiego były częściowo finansowane przez Instytut Książki). Mimo wszystko to jednak tłumacz pozostaje instancją, która odgrywa kluczową rolę w procesie przewartościowania przekładanego utworu w docelowej kulturze literackiej.

Literatura podmiotowa

Konvič'kij T., 1991: *Malij apokalipsis*. Ū. Andruhovič, per. „Vsesvit”, nr 12, s. 3—109.

Konwicky T., 1993: *Mała Apokalipsa*. Warszawa, Niezależna Oficyna Wydawnicza.

- Konvič'kij T., 2015: *Malen'kij apokalipsis*. B. Antonák, per. Lviv, Urbino.
- Šulc B., 1995: *Cinamonovi kramnici. Sanatorij pid Klepsidroû*. A. Škrab'úk, per. Lviv, Prosvita.
- Šulc B., 2004: *Cinamonovi kramnici. Sanatorij pid Klepsidroû*. Per. z pol. Lviv, Forum vidavciv.
- Šulc B., 2012: *Sklepi cinamonovi*. L. Skop, T. Duman, per. Drogobič, Kolo.

Literatura przedmiotowa

- Adamowicz-Pośpiech A., 2013: *Seria w przekładzie. Polskie warianty prozy Josepha Conrada*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Andruhovič Ū., 2012: *Ostannij z Atlantidi*. W: B. Šulc: *Cinamonovi kramnici ta vsi inši opovidannâ v perekladî Ūriâ Andruhoviča*. Kiïv, A-BA-BA-GA-LA-MA-GA, s. 382.
- Balcerzan E., 1968: *Poetyka przekładu artystycznego*. „Nurt”, nr 8, s. 23—26.
- Barańczak S., 2004: *Mały, lecz maksymalistyczny Manifest translatołogiczny*. W: Idem: *Ocalone w tłumaczeniu*. Poznań, Wydawnictwo a5, s. 13—62.
- Bensimon P., 1990: *Présentation*. „Palimpsestes”, nr 4, s. 9—13.
- Berman A., 1990: *La retraduction comme espace de la traduction*. „Palimpsestes”, nr 4, s. 1—7.
- [Brak inf. o aut.], 2012: *Bruno Šulc oživ u perekladî Andruhoviča*. „Zahidna informacijna korporaciâ”, z 13 veresnâ. Dostępne w Internecie: http://zik.ua/news/2012/09/13/bruno_shults_ozhyv_u_perekladî_andruhovy_cha_368353 [dostęp: 27.01.2018].
- [Brak inf. o aut.], 2012: *U Kiëvi vidkrito personalnu vystavku drogobic'kogo hudožnika Levka Skopa — za motivami prozi Bruno Šulca*. Gal-Info, z 12 kvitnâ. Dostępne w Internecie: https://galinfo.com.ua/news/u_kyievi_vidkrito_personalnu_vystavku_drogobytskogo_hudozhnyka_levka_skopa__za_motyva_my_prozy_bruno_shultsa_108202.html [dostęp: 27.01.2018].
- [Brak inf. o aut.], 2016: *Ūrij Andruhovič*. Dostępne w Internecie: <https://olga.kolom.wixsite.com/brunoschulz/bilshe-pro-uchasnikiv> [dostęp: 27.01.2018].
- Čajkovs'ka V., 2005: „Moskoviada” Ū. Andruhoviča — ne liše „Malij apokalipsis”. „Visnik Žitomir'skogo uniwersitetu im. Ī. Franka”, nr 20, s. 59—64.
- Chesterman A., 2000: *A causal model for Translation Studies*. W: M. Olanhan, red.: *Intercultural Faultlines: Research Models in Translation Studies*. T. 1: *Textual and Cognitive Aspects*. Manchester, St. Jerome, s. 15—27.
- Čopik G., 2004: *Bruno Šulc: ukraińske riznočitannâ*. W: B. Šulc: *Cinamonovi kramnici. Sanatorij pid Klepsidroû*. Per. z pol. Lviv, Forum vidavciv, s. 7—8.

- Drozdovs'kij D., 2014: *Čas Vonneguta*. Drug čitača, z 25 listopada. Dostę-
pne w Internecie: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/39155/ [dos-
tęp: 23.01.2018].
- Fast P., red., 1991: *Przekład artystyczny*. T. 2: *Zagadnienia serii translatorskich*.
Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Gambier Y., 1994: *La retraduction, retour et détour*. „Meta”, t. 3, nr 3, s. 413—417.
- Gogulá M., 2016: *Kolonialna dijsniš u romani Tadeuša Konvič'kogo „Malij
Apokalipsis”*. „Problemi slov'anoznavstva”, nr 65, s. 110—125.
- Guzevata N., 2013: *Či skladno perekladati Bruno Šulca ukraïns'kou?* „Kiïvs'ki
polonistični studii”, t. 22, s. 202—205.
- Legeżyńska A., 1999: *Tłumacz i jego kompetencje autorskie*. Warszawa, Wydaw-
nictwo Naukowe PWN.
- Mindreci G., 2014: *Ageing Translations and Retranslation Hypothesis*. „Language
and Literature — European Landmarks of Identity”, nr 15, s. 379—386.
- Paloposki O., Koskinen K., 2003: *Retranslations in the age of digital reproduction*.
„Cadernos de Tradução”, t. 1, nr 11, s. 19—38.
- Paloposki O., Koskinen K., 2004: *A thousand and one translations: Retranslation
revisited*. W: G. Hansen, K. Malmkjaer, D. Gile, red.: *Claims, changes and
challenges in Translation Studies*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins
Publishing Company, s. 27—38.
- Paloposki O., Koskinen K., 2010: *Reprocessing texts. The fine line between retrans-
lating and revising*. „Across Languages and Cultures”, nr 11 (1), s. 29—49.
- Pastuh B., 2015: *Koli spadaê poluda*. „Zbruč”, z 23 žovtná. Dostępne w Internecie:
<https://zbruc.eu/node/42920> [dostęp: 27.01.2018].
- Ross J., 2016: *Factors behind retranslations: What can we learn from the scholarly
discourse on (filmic) remakes?* Translation Studies. Dostępne w Internecie:
[https://www.ed.ac.uk/literatures-languages-cultures/translation-studies/
events/past-events/factors-behind-retranslations](https://www.ed.ac.uk/literatures-languages-cultures/translation-studies/events/past-events/factors-behind-retranslations) [dostęp: 23.01.2018].
- Slivins'kij O., 2016: *Polš'kij variant svobodi, abo Īnšij poglâd na nas samih*. „UP.
Kultura”, z 5 lipnâ. Dostępne w Internecie: [https://life.pravda.com.ua/cultu
re/2016/07/5/214555/](https://life.pravda.com.ua/culture/2016/07/5/214555/) [dostęp: 27.01.2018].
- Urbanek D., 2004: *Pęknięte lustro: tendencje w teorii i praktyce przekładu na tle
myśli humanistycznej*. Warszawa, Wydawnictwo Trio.
- Voznák T., 2012: *Bruno Šulc. Povernennâ*. Biblioteka Ī. Dostępne w Internecie:
[http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/Schulc/Bruno_Schulc_povernennya.
htm](http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/Schulc/Bruno_Schulc_povernennya.htm) [dostęp: 27.01.2018].
- Zabužko O., 2006: *Polš'ka „kultura” i mi, abo Malij apokalipsis Moskoviadi*. W: Ea-
dem: *Hroniki vid Fortinbrasa*. Vibrana eseïstika. Kiïv, Fakt, s. 308—318.
- Zelïns'ka L., 2010: *Tadeuš Konvič'kij i Ūrij Andruhovič: paradoksalniš
apokaliptičnih vizij*. „Kiïvs'ki polonistični studii”, t. 18, s. 322—327.

Andrij Saweneć

Dlaczego się tłumaczy ponownie: nowe ukraińskie odczytania polskiej prozy

STRESZCZENIE | Artykuł poświęcony jest zagadnieniu ponownego tłumaczenia będącego ważnym elementem współczesnej praktyki tłumaczenia literackiego na język ukraiński na przykładzie nowych przekładów opowiadań Brunona Schulza i *Malej Apokalipsy* Tadeusza Konwickiego. Pojawienie się nowych przekładów po upływie względnie krótkiego czasu prowokuje pytania o motywy pobudzające tłumaczy i wydawców do publikacji nowych przekładów wcześniej tłumaczonych dzieł, a także o stosowane przez tłumaczy strategie.

SŁOWA KLUCZOWE | ponowne tłumaczenie, Bruno Schulz, Tadeusz Konwicki, krytyczna recepcja przekładu, ukraińska kultura literacka

Андрій Савенець

Навіщо перекладати наново: нові українські прочитання польської прози

РЕЗЮМЕ | Стаття присвячена проблемі поновного перекладу, що є важливим елементом сучасної практики літературного перекладу на українську, на прикладі нових перекладів оповідань Бруно Шульца та «Малого апокаліпсису» Тadeуша Конвіцького. Поява нових перекладів через відносно короткий проміжок часу викликає питання про мотиви, що спонукали перекладачів і видавців оприлюднити нові переклади творів, перекладених раніше, а також про стосовані перекладачами стратегії.

КЛЮЧОВІ СЛОВА | поновний переклад, Бруно Шульц, Тadeуш Конвіцький, критична рецепція перекладу, українська літературна культура

ANDRIJ SAWENEĆ | dr nauk humanistycznych, adiunkt w Katedrze Kultury Bizantyńsko-Słowiańskiej w Instytucie Filologii Słowiańskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; badacz przekładu i tłumacz. Jego zainteresowania naukowe skupiają się wokół kulturowych i społecznych aspektów przekładu artystycznego, teorii i praktyki przekładu poetyckiego, polsko-ukraińskich związków literackich. Opublikował m.in. monografię pt. *Poezjâ u perekładi: „ukraińs’ka” Šimbors’ka* (2006). Przełożył na język ukraiński wybory wierszy Wisławy Szymborskiej (edycje dwujęzyczne): *Wersja wydarzeń / Versiâ podij* (2005) i *Może to wszystko / Може, це все* (2011), a także zbiór poezji Józefa Czechowicza *Poemat o mieście Lublinie / Poema pro місто Lûblin* (2005) i antologię poetycką *Lublin z dala, Lublin z bliska / Lûblin zdalâ, Lûblin zblis’ka* (2017); z języka angielskiego na ukraiński tłumaczył powieści Salmana Rushdiego i Ernesta Hemingwaya. Współredaktor *Raportu o stanie kultury i NGO w Ukrainie* (2012).

